

Balling van beroep

De Academische Boekengids 37, februari 2003, pp. 14-15.

De bekendste Palestijnse denker is nergens thuis. Al helemaal niet bij zijn eigen volk. Een portret van Edward Said.

Op het moment dat de wetenschappelijke kritiek, onder invloed van het Franse structuralisme, in puur formalisme dreigde te verzanden, gaf de Palestijnse intellectueel Edward Said in zijn inmiddels klassiek geworden boek *Orientalism* (1978) de aanzet tot de terugkeer naar een meer contextuele benadering van literatuur. In plaats van haar te beschouwen als een gesloten systeem van teksten die uitsluitend naar elkaar verwijzen - een verschijnsel dat doorgaans wordt aangeduid als 'intertekstualiteit' - benadrukt Said in *Orientalism* het verband tussen de 'wereld in woorden' en de realiteit van alledag. Niet intertekstualiteit, maar *worldliness* vormt volgens Said het wezenlijke kenmerk van literatuur: haar 'aardse' karakter, dat tot uiting komt in de nauwe relatie die zij onderhoudt met de politiek-sociale werkelijkheid waarvan zij het product is.

In dit licht bezien, wekt het geen verbazing dat Said in de talrijke essays over literatuur die hij in de loop der jaren publiceerde, veelvuldig verwijst naar het werk van marxistisch geïnspireerde critici als Raymond Williams en Georg Lukács. Met name een studie van de eerste, *The Country and the City* (1973), speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van zijn denken. Williams zette hem in zekere zin op het spoor van wat zou uitmonden in *Orientalism*, een boek dat de aanzet gaf tot een nieuwe richting binnen de literatuurwetenschap: de postkoloniale literatuurstudie.

In *The Country and the City* staat Williams uitvoerig stil bij een op het eerste gezicht weinig geëngageerd literair genre: Engelse landschapspoëzie uit de achttiende eeuw. Toch toont hij overtuigend aan - en daarin schuilt tevens de originaliteit van zijn project - dat deze poëzie, zij het indirect, wel degelijk nauw verbonden is met de sociale werkelijkheid van die tijd. Het idyllische landschap uit de gedichten van een Jonson of Penshurst is zeker niet vanzelf ontstaan. De netjes aangeharkte parken hadden ook een minder fraaie zijde: wegen werden aangelegd om de afgegraven grond af te voeren; dorpjes moesten wijken voor de aanleg van mooie buitenplaatsen; akkerland werd opgeofferd voor glooiende gazons. Wanneer deze dichters de idylle van het Engelse platteland bezongen, kozen ze daarvoor letterlijk het perspectief van de grootgrondbezitters die vanaf hun hooggelegen buitenplaatsen neerkeken op een landschap waaruit alle sporen van *landarbeid* zorgvuldig waren weggeretoucheerd. Want, om Williams te citeren: 'Grond die bewerkt wordt, vormt zelden of nooit een *landschap*.' Door de Engelse poëzie van de achttiende eeuw af te zetten tegen de sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen in dezelfde periode, laat Williams zien hoe deze ontwikkelingen de 'voering' vormen van de gedichten: als je ze 'omkeert' en interpreteert in het licht van hun sociaal-historische context, wordt zichtbaar wat de dichters hebben 'weggelaten'. Dit zou je kunnen omschrijven als de witte plekken in de tekst.

Saids *Orientalism* stoelt op een vergelijkbare vorm van tegendraads lezen, maar gaat over een ander soort klassentegenstelling, namelijk de machtsongelijkheid tussen de Europese koloniale machthebbers en de door hen gekoloniseerde volkeren. Door de nadruk te leggen op het interculturele karakter van literatuur, doorbrak Said het traditionele eurocentrisme binnen de literatuurwetenschap. Daarin schuilt tevens het vernieuwende, zo niet revolutionaire karakter van zijn werk. In *Orientalism* laat Said zien hoe het Nabije Oosten, zoals we dat kennen uit de reisverslagen van Europeanen door de eeuwen heen, een opeenstapeling vormt van clichés. Negentiende-eeuwse schrijvers die het Oosten bezochten, zoals Gustave Flaubert en Gérard de Nerval, projecteerden hun dromen en verlangens op de Oriënt. Die moest in de allereerste plaats *anders* zijn: kleurrijk in plaats van mistig; wellustig in plaats van ingehouden; bedrijvig en expansief in plaats van indolent en statisch. Op deze wijze werd het Oosten los gezongen van zijn geopolitieke werkelijkheid en veranderde het van een landstreek in een literair topos. In het voetspoor van Michel Foucault gaat Said er daarbij van uit dat alles wat in de loop der tijd door westerlingen over de Oriënt geschreven is, kan worden opgevat als een samenhangend betoog dat de materiële wereld als een glazen stolp omsluit. Dit maakt het onmogelijk om de Arabische wereld los te zien van het geschreven woord, dat als een fixeermiddel de machtsverhouding tussen 'ons' en 'hen' vastlegt en bestendigt.

Edward Said werd geboren in Jeruzalem, in een protestants Palestijns gezin. In 'Cairo recalled', een autobiografische schets van zijn jeugd, laat Said zien dat ook de bovenlaag van de Arabische bevolking zich de westerse clichés over 'de Oosterling' eigen maakte. Zo was het hem als schooljongen ten strengste verboden om zich in de dichtbevolkte oude stad van Cairo te begeven. Zijn westers georiënteerde ouders en zijn leraren beschouwden volksmassa's als

een broedplaats voor enge ziekten en extreem nationalistische ideeën. Al op de lagere school, die door Engelsen werd geleid, had men hem ervan weten te overtuigen dat iets niet in orde was met zijn naam: 'Met een naam als Said diende je je voor jezelf te schamen, maar het Edward deel van mijzelf had potentie. Ik moest mij erop toeleggen nog Britser te worden, om uiteindelijk de hoogste graad van perfectie te bereiken die besloten lag in één enkel zinnetje: *play cricket*.'

Lange tijd leefde de jonge Said volgens dit devies. Hij voltooide zijn opleiding aan Princeton University en Harvard en schreef een proefschrift over de Pools-Britse schrijver Joseph Conrad, om pas veel later te beseffen dat zijn keuze voor deze statenloze schrijver niet toevallig was geweest. Pas in 1967, tijdens de Zesdaagse Oorlog, raakte Said in conflict met zichzelf, omdat hij merkte dat hij als Palestijn de algehele euforie over Israël's overwinning onmogelijk kon delen. Hij gebruikte een *sabbatical* om in Beiroet Arabische literatuur te gaan studeren, een onderwerp dat hem toen aanzienlijk minder vertrouwd was dan de Angelsaksische, respectievelijk Europese letterkunde. Na zijn terugkeer in de Verenigde Staten werd hij hoogleraar vergelijkende literatuurwetenschap aan Columbia University. Daarnaast bleef hij actief voor de Palestijnse zaak. Nadat in 1991 leukemie bij hem was geconstateerd, was hij genoodzaakt af te zien van verdere politieke activiteiten. Wel bleef hij met grote regelmaat over de Palestijnse kwestie publiceren. Daarin heeft hij van meet af aan vernietigend geoordeeld over de Oslo Vredesakkoorden van 1993. Said ziet slechts één oplossing, ook al lijkt die op dit moment verder weg dan ooit: een Palestijns-Joodse staat, met gelijke rechten voor al zijn bewoners.

De verschijning van *Orientalism* in 1978 was een doorslaand succes. Het is ongetwijfeld een van de meest invloedrijke studies die de literatuurwetenschap in de twintigste eeuw heeft voortgebracht. Maar Said kreeg ook forse kritiek, voor een belangrijk deel uit de hoek van de oriëntalist, die niet geheel ten onrechte meenden dat hij onvoldoende onderscheid maakte tussen de oriëntalistiek en wat Said 'oriëntalisme' noemt: de westerse beeldvorming over het Nabije Oosten in zijn totaliteit. Hoewel Said niet alle kenners van de oosterse talen en culturen over één kam scheert - zo geeft hij blijk van waardering voor het werk van de antropoloog Clifford Geertz, maar haalt hij fel uit naar Princeton professor Bernard Lewis - neemt dit niet weg dat hij de wetenschap verantwoordelijk stelt voor het negatieve beeld dat het Westen van het Oosten heeft.

Een ander punt van kritiek betrof Saids - toen nog - strikte toepassing van het Foucauldiaanse begrip 'macht'. Door de Oriënt in de eerste plaats op te vatten als een constructie, namelijk als de optelsom van alles wat hierover in het Westen sinds het einde van de achttiende eeuw door taalgeleerden, schrijvers, journalisten en historici is geschreven, lijkt Said iedere 'tegenstem' bij voorbaat uit te sluiten. Maar vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw kwam er wel degelijk een tegenbeweging op gang, zoals de antropoloog James Clifford in zijn commentaar op *Orientalism* betoogde (in nr. 19 van *History and Theory* uit 1980). Schrijvers en denkers afkomstig uit de koloniën, zoals de Frans-Antilliaanse psychiater Frantz Fanon, legden de fundamenten van de onafhankelijkheidsstrijd door hun lotgenoten een gevoel van eigenwaarde terug te geven. Clifford verklaart Saids pessimisme op dit punt uit diens Palestijnse achtergrond. Anders dan voor de bevolking van de voormalige koloniën, tot wie Fanon zich richtte, duurt voor de inwoners van het vroegere Palestina de strijd om het recht op zelfbeschikking nog altijd voort.

Een van de innemende karaktereigenschappen van Said is dat hij het debat niet uit de weg gaat en er evenmin voor terugschrikt zijn theoretische inzichten, als hij dat nuttig acht, bij te stellen. Zo nam hij gaandeweg afstand van het deterministische denken van Foucault om, geïnspireerd door het werk van Antonio Gramsci, tot het inzicht te komen dat elke dictatuur marges kent die ruimte bieden voor verzet. Hiervan getuigt de volgende zinsnede uit 'Travelling theory', een van de essays uit de bundel *The World, the Text and the Critic* (1984): 'In de geschiedenis van de mensheid is er altijd iets wat zich buiten het bereik van de overheersende systemen bevindt, hoe diep deze ook tot alle lagen van de maatschappij zijn doorgedrongen, en dit is vanzelfsprekend wat verandering mogelijk maakt, wat de macht in de betekenis die Michel Foucault daaraan geeft, begrenst, en diens theorie over macht op losse schroeven zet.'

Het verschijnsel van de 'tegenstem' in de literatuur komt ruimschoots aan bod in Saids tweede literaire studie, *Culture and Imperialism* (1993). Een belangrijk verschil met *Orientalism* is dat Said Europa en de voormalige koloniën hier niet langer voorstelt als tegenpolen, maar juist benadrukt wat deze gebieden onlosmakelijk met elkaar verbindt: hun geschiedenis en hun geografie. Ook in de Europese letterkunde zijn de invloeden van het koloniale verleden onmiskenbaar. In de laatste decennia is een groot aantal romans verschenen waarin de (koloniale) geschiedenis als het ware wordt herschreven en de witte plekken in het collectieve geheugen van het Westen worden bijgekleurd en opgevuld. Dit leidde tot de verschijning van veel historische romans 'nieuwe stijl' - zoals *Things Fall Apart* (1959) van de Nigeriaan Wole Soyinka, *L'Amour, la fantasia* (1985) van de Frans-Algerijnse Assia Djebar, *Monnè, outrages et défis* (1990) van Ahmadou Kourouma uit Ivoorkust - en tot verschillende 'postkoloniale'

adaptaties van de klassieken uit de Europese letterkunde, zoals van Shakespeares toneelstuk *The Tempest*, waarin de inheemse slaaf Caliban de heldenrol krijgt toebedeeld. Ook deden 'nieuwe' helden hun intrede in de westerse letterkunde. Zij kunnen worden gezien als de tegenspelers van een Phileas Fogg of een Robinson Crusoe: de lotgevallen van deze personages zijn nauw verbonden met Europa's koloniale expansiedrift. Zo speelt de legendarische Berberkoningin La Kahina, die haar volk van vreemde overheersers bevrijdde, een rol in een aantal recente romans uit Noord-Afrika, terwijl Toussaint Louverture, de leider van de Haïtiaanse slavenopstand in 1802, regelmatig opduikt in het werk van Frans-, Spaans- en Engelstalige schrijvers uit het Caraïbisch gebied.

Dekolonisatie en migratie hebben geleid tot de opkomst van een betrekkelijk nieuw lezerspubliek, met een andere historische ervaring dan de meeste Europeanen. Door deze ervaring te betrekken in de interpretatie van literaire teksten, ontstaat een beter inzicht in aspecten van het werk die tot voor kort als marginaal of als niet ter zake werden afgedaan. Said ijvert dus niet voor het afschaffen van de literaire canon, maar hij pleit ervoor om de klassieken van de westerse letterkunde op een nieuwe, tot dusver ongebruikelijke manier te benaderen. De Algerijnse verhalen van Albert Camus bijvoorbeeld, waarvan *L'Étranger* het meest bekende is, zijn altijd geïnterpreteerd in relatie tot Camus' ideeën over de absurditeit van het menselijk bestaan en het verzet daartegen. Het besef dat deze verhalen gesitueerd zijn in een land aan de vooravond van een koloniale oorlog, werpt een heel ander licht op de wijze waarop Camus de interactie - of liever het gebrek daaraan - tussen de beide bevolkingsgroepen in Algerije vormgaf. De gebeurtenissen worden steeds vanuit het gezichtspunt van de Franse *colons* beschreven, terwijl de zonder uitzondering naamloze Algerijnen niet meer dan rekwisieten zijn in een indrukwekkend, Noord-Afrikaans decor. Hiermee gaf Camus, vermoedelijk onbewust, uitdrukking aan de onoverbrugbare kloof - met dramatische afloop - die er in Algerije tussen Fransen (*les Algériens*) en Algerijnen (*les indigènes*) bestond.

Saids wijze van interpreteren vereist van de criticus een sterke mate van *worldliness*: maatschappelijk engagement. Tegelijkertijd is *worldliness* voor Said synoniem met ongebondenheid: de meest ideale criticus of intellectueel is een balling die ongehinderd door knellende sociale banden of conventies zijn omgeving steeds met een kritisch oog bekijkt. Said beschouwt ballingschap dus niet als iets tragisch, maar eerder als een manier van denken waarin de ontheemde intellectueel een nieuwe, zij het tijdelijke 'behuizing' zou kunnen vinden.

Ten slotte werpt Saids veelzijdigheid de vraag op of er zoiets als een verbindende schakel is die zijn vele, en vaak nogal uiteenlopende, interesses met elkaar verbindt. In het buitengewoon verhelderende interview, afgedrukt aan het slot van de *Edward Said Reader*, benadrukt de auteur zelf het belang dat hij hecht aan stiltes. Aan stiltes in de muziek bijvoorbeeld, en in het algemeen aan datgene wat in de geschiedenis en de literatuur wordt weggelaten. De criticus of de intellectueel heeft de opdracht om dergelijke 'stiltes' opnieuw te vullen en tot leven te brengen, om zo te reconstrueren wat werd buitengesloten en verwoest.

Zo komen ook Saids persoonlijke herinneringen aan Jeruzalem, Cairo en Beiroet niet zozeer voort uit nostalgie, maar uit het verlangen om het verleden vast te leggen voor volgende generaties. Het tijdens de burgeroorlog verwoeste hart van Beiroet is weer grotendeels opgebouwd, maar de meeste Libanezen die, zoals de familie Said, 's zomers de vochtige hitte van de hoofdstad verruilden voor een langdurig verblijf in de bergen, hebben het land voorgoed verlaten. Het enige wat nog aan hun aanwezigheid en levensstijl herinnert, zijn de kogelgaten in de muren van hun zomerresidenties en de resten van een casino, waar nu een kudde geiten graast. In Dhour el Schweir heerst alom stilte, maar het is een stilte die boekdelen spreekt.

Recente publicaties van Edward W. Said:

Alfred A. Knopf, *Out of Place: A Memoir*. New York: 1999, 295 blz., € 13,95

Moustafa Bayoumi and Andrew Rubin (ed.), *The Edward Said Reader*. Londen: Granta 2001, 508 blz., € 26,35

Reflections on Exile. Londen: Granta 2002, 656 blz., € 24,95

The End of the Peace Process (revised and updated edition). Londen: Granta 2002, 452 blz., € 15,50

Over Edward Said:

Bill Ashcroft and Pal Ahluwalia, *Edward Said*. Londen/New York: Routledge 1999, 192 blz., € 18,49

Valery Kennedy, *Edward Said: A Critical Introduction*. Cambridge: Polity Press 2000, 180 blz., € 21,50

Ieme van der Poel is hoogleraar Franse letterkunde, Afdeling Taal- en Letterkunde, Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.